

az interjúalanyok kiválasztásának módszere nem teszi lehetővé, hogy valamiféle átfogó összegzés szülessen – a kutatásnak természetesen nem is ez volt a célja. Amit azonban az oral history elveszít a vámon, azt megnyeri a réven: forrásai többretegűségükkel és gazdagságukkal segítik az elemzőt abban, hogy egyedi életutakba, identitásépítési stratégiákba nyerjen bepillantást. Az idézett elbeszélések és az elemzés reményeim szerint nem csak nekem jelentett különleges élményt, hanem alkalmas volt arra is, hogy az olvasó előtt kibontakozzanak a szöveg főszereplőinek kontúrjai, hogy megelevenedjenek az elmesélt történetek, élethelyzetek, érzések. Olyan színes és összetett mozaikok, melyek zsidósághoz és magyarsághoz való bonyolult viszonyokat ábrázolnak – nem csak a Singer Robiét.

PANKOVITS JÓZSEF

Az eltűnő és megmaradó kommunisták Olaszországban

Az Olasz Kommunista Párt (OKP) nevének megváltoztatásáról Achille Occhetto főtitkár beszélt először nyilvánosan 1989. november 12-én Bolognában – három nappal azután, hogy Berlinben ledöntötték az 1961-ben emelt falat. Az elemi erejű berlini megmozdulásban tetőztek az európai földrészt megrengető korszakos események, melyek oka az volt, hogy a szocialista világrendszer gazdasági és politikai teljesítőképessége kimerült. Részben ennek a felismerése, részben pedig a „Gorbacsov-faktor”¹ hatására megnyitott magyar–osztrák határon át nyugatra távozó keletnémet menekültek hulláma lehetetlenné tette, hogy a szocialista országok, illetve vezető kommunista pártjaik folytassák addigi életüket. A két világrendszer versenyében a szocializmus alulmaradt, a nemzetközi viszonyok gyökeresen átrendeződtek. Occhetto elhatározásának és a nyilvánosság elé lépésének időszerűségéhez nem fért kétség. A nemzetközi helyzet következményei elől az olasz párt nem térhetett ki, jóllehet esetében olyan pártról volt szó, amely arculatában, identitásában és politikai kultúrájában nem azonosítható a kommunista állampártokkal. Nem csupán azért nem, mert – eltekintve az 1944–1947 közötti években szerzett államvezetési „kóstolójától” – az OKP-t kirekesztették az államhatalomból, hanem azért sem, mert története során egyszer sem kínálkozott további alkalom, hogy „születési bizonyítványának” megfelelően bolsevik típusú állampárttá váljék. Minthogy azonban elismerte és magáévá tette a bolsevizmus politikai és szervezeti elveit, szolidaritást vállalt a Szovjetunióval, a szovjet kommunista politikával, kitette magát az olasz közélet bizalmatlanságának, a kirekesztő hajlamoknak. Az OKP-t jellemző bolsevik eszmeiség, a centralizált szervezeti struktúra nemegyszer akadályozta

¹ A „Gorbacsov-faktorról” lásd ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon Könyvek, 2003. 38–43.

a párt belső vitáit, társadalmi kapcsolatainak bővítését, végső soron céljainak elérését. Mindezt figyelembe véve mégis megállapítható, hogy az antifasiszta ellenállásnak a társadalmat átható hagyománya és a kommunisták benne játszott szerepe, majd az 1945 után a demokratikus politikai életben szerzett tapasztalatok beivódtak a párt organizmusába. Az OKP a modern demokrácia elveihez, értékrendjéhez igazította politikáját, egyre vonzóbb lett, társadalmi befolyást élvezett. Ennek ellenére a névváltoztatás, a „kommunista” jelző elhagyása nem volt egyszerű dolog, és számos problémába ütközött. A pártnak mint a nemzetközi kommunista mozgalom osztagának számolnia kellett a szocialista országokat megfojtó válság következményeivel akkor is, ha a „mássága” mentőövet kínált. A pártvezetés a politikai fordulat utáni élethez úgy kívánt alkalmazkodni, hogy megváltoztatja a párt nevét, szervezeti szabályzatát és megújítja politikáját. Egy párt küllemének „átoperálása” azonban nem a plasztikai sebész beavatkozása, hanem bonyodalmas politikai művelet.

A pártnév megváltoztatásának dilemmájával Occhetto és maga a párt már jó ideje birkózott. A probléma nem előzmény nélküli. Az OKP – miként utaltunk rá – 1945 óta nagy evolúción ment keresztül, és ennek folyamán észrevehetően közeledett a nyugati szociáldemokrata pártokhoz, ugyanakkor kötődött a nemzetközi kommunista mozgalomhoz is. Ez különösen érződött Enrico Berlinguer főtitkári tevékenysége és kezdeményezései nyomán az 1970-es évek második felében. Berlinguer belpolitikai elgondolásainak eredetiségéhez („történelmi kompromisszum”, a párt kormánytényezői szerepének megalapozása) a nemzetközi politika nem kevésbé újító szellemű felfogása társult. Berlinguer felhagyott a kettéosztott világ stabil mozdulatlanságának és megváltoztathatatlanságának sematikus tézisével, illetve azzal, hogy az adott helyzetben az Amerikai Egyesült Államokhoz és a Szovjetunióhoz mint szuperhatalmakhoz képest más politikai erő csak passzív szövetségi betagolódásra ítéltetik, és elveszti a szabad mozgástér keresésének lehetőségét. Berlinguer elismerte a szuperhatalmak semmivel össze nem hasonlítható felelősségét a stabilitás fenntartásában, de szerinte az USA és a Szovjetunió biztonságának feltétlen és kölcsönös garanciáján kívül szembesülni kell azzal, hogy a nukleáris fenyegetéstől sújtott „világstruktúrában” a békéért való harc nem pusztán imperializmusellenes kérdés: érinti és sokkal tágabban veti fel a nemzetközi politika szövevényének további kérdéseit, az emberiség fennmaradását, a kelet–nyugati kapcsolatok mellett az Észak–Dél-viszonyt is. Az olasz pártvezető koncepciójában az egyes kommunista pártok a Szovjetunióhoz és politikájához való szövetségi hűség kötelezettségén túl az önálló véleményalkotással és az önálló álláspont kialakítá-

sával kezdeményezően és aktívan jelenhetnek meg a nemzetközi arénában. Ezek a külpolitikai alaptételek segítették elő az OKP autonómiájának kibontakozását, az SZKP-tól való függőségének megszűnését, a kapcsolatfelvételt a szociáldemokrata pártokkal, sőt a „létező szocializmus” bírálatát. Ennek elvi-politikai végeredménye Berlinguer 1981 decemberében a lengyelországi rendkívüli állapot bevezetésének másnapján tett nyilatkozata, amely szerint az októberi forradalom előrevivő ereje kiemült. Mindezzel együtt az OKP nem viszonyult kritikátlanul az USA politikájához sem, de párbeszédet kívánt folytatni Amerikával. Az 1976-os választási kampányban például Berlinguer kijelentette, hogy a NATO ernyője alatt biztonságban érzi magát. Hasonló megfontolásból alkotta meg a „harmadik út”, a „harmadik szakasz” teóriáját, amely mind a Kommunista Internacionálé, mind a szociáldemokrácia modelljéhez kapcsolt fejlődési szakaszok meghaladásáról szólt.²

A párt átalakulásának előzményeihez tartozik, amit Occhetto 1994-ben Teresa Bartolinak, a *Mattino* újságírójának adott interjúkötetben mondott. 1974-ben Berlinguerrel a párt nevééről beszélgettek, és szóba került annak megváltoztatása. Occhetto az interjúban elmondta: ő akkor a „Demokratikus Kommunista Párt” nevet ajánlotta Berlinguernek, aki azonban elnevelte magát, mondván: az elnevezés azt jelentené, hogy eladdig az olasz kommunisták nem lettek volna demokraták.³ Az epizód rávilágít arra, hogy a név nem csupán formai és alaki kérdés volt, hanem már akkor a politikai kérdésként is komoly mértékben latba esett, de a probléma nyílt felvetése 1974-ben még korainak tűnt.

*

Az OKP névváltoztatásával egy időben – a nemzetközi helyzet új erővonalainak átrendeződésével párhuzamosan – az olasz belpolitikában is nagy változások következtek be. Érdekes módon, miközben az olasz pártot a nemzetközi kommunizmus válsága és összeomlása kritikus helyzetbe sodorta, a krízis még megrendítőbben hatott az olasz belpolitika egészére, a politikai intézményrendszerre, amelynek ellenzéki státusú része volt a kom-

² Berlinguer nemzetközi politikájáról lásd Donald Sassoon: *Oriente e Occidente, in Berlinguer oggi*. Editrice l'Unità S. p. a., Pomezia, 1987. 111–128. Berlinguer külpolitikai tárgyú beszédeinek, nyilatkozatainak válogatását lásd a *La politica internazionale dei comunisti italiani*. Editori Riuniti, 1976. Berlinguer nézetei feszültségeket gerjesztettek a nemzetközi kommunista mozgalomban. Ezen alapszik ama – egyébként bizonyítatlan – gyanú, amely szerint 1973-ban Bulgáriában autóbalesetnek álcázott sikertelen merényletet kíséreltek meg ellene. Ő sértetlen maradt, egyik bolgár kísérője ellenben életét veszítette. (Lásd erről Letizia Berlinguer – a feleség – interjúját: *l'Unità*, 1991. október 28.)

³ Achille Occhetto: *Il sentimento e la ragione. Un'intervista a Teresa Bartoli*. Rizzoli, Milano, 1994. 81.

munista párt. Éppen ezért – paradox módon – a párttal a válság viszonylag kíméletesebben bánt, mint magával a rendszerrel. Ahogyan Giulio Andreotti miniszterelnök találóan megfogalmazta: a berlini fal nagyobbbrészt az olasz kormányzópártokra omlott, és nem annyira a kommunista párt-ra. Ennek okait tekintem itt át vázlatosan, még mielőtt az OKP névváltoztatási gondjait és a kérdés megoldásának részleteit megvizsgálám.

Az OKP átszervezésével egyidejűleg sajátos és különös módon bolydult fel az olasz belpolitikai méhkas. A helyzet különböző szálakon kuszálódott össze a nemzetközi viszonyokkal, a kommunizmus összeomlásával, az úgynevezett kommunista veszély megszűnésével összefüggésben. A Szovjetunió végelgyengülésekor a világforradalom és a kommunizmus kísértete már nem járta be Európát, és az olasz jobboldal vigyázó antikommunista készenléte ellankadt. Andreotti metaforája erre utalt. Ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy 1990. október 10-én egy milánói lakás renoválása közben rábukkantak a Vörös Brigádok által Moro fölött celebrált „népbírósi tárgyalás” úgynevezett jegyzőkönyveire. Az irományokat minden valószínűség szerint valakik (?) odakészítették és megtaláltatták. (A milánói lakást egyébként évekkel korábban mint a terrorszervezet ottani részlegének rejtékhelyét a hatóság beazonosította, a „jegyzőkönyvet” azonban nem lelték.) A speciális „lelet” mindenesetre láncreakciót indított el. A „dokumentumok” „felfedezése” utáni héten Giulio Andreotti miniszterelnök átadott egy iratcsomót annak a parlamenti bizottságnak, amely az 1969 óta ismétlődő súlyos áldozatokat követelő robbantásos merényleteket és különböző terrorcselekményeket, köztük a Moro-ügyet is vizsgálta. Az iratokban NATO-hoz, közelebbről a CIA-hez tartozó illegális katonai jellegű „Stay behind” vagy „Gladio” névre hallgató, titkos különítményről volt szó, amelynek az lett volna a feladata, hogy a Varsói Szerződés hadseregei esetleges inváziójának gerilla- és szabotázsakciókkal ellenálljon.

Andreotti lépését megelőzte, hogy 1990. július 20-án találkozott a fiatal velencei vizsgálóbíróval, Felice Cassonnal, aki épp egy 1979-es, az illetékességi körzetében történt (Peteano) robbanás felderítésén dolgozott (az 500-as FIAT-ba rejtett robbanóanyag három csendőr halálát okozta, súlyosan megsebesítve a negyediket). Casson arra következtetett, hogy a robbanóanyag a „Gladio” egyik raktárából származik, és kérte Andreottit, hogy a nyomozás érdekében oldja fel az államtitkot.⁴

⁴ Vö. Bruno VESPA: *Dieci anni che hanno sconvolto l'Italia. 1989–2000.* RAI-ERI, Mondadori, Roma–Milano, 1999. 60–64. – A szerző a közszolgálati RAI TV politikai műsorainak évtizedek óta szerkesztője, a leginformáltabb újságírók egyike.

A miniszterelnök hajlott a kérés teljesítésére. Jobbnak látta, ha ő maga informálja a parlamenti bizottságot az immár – a „kommunista veszély” elmúlásával – értelmét veszítő szervezet működéséről. Az olasz politika sokat tapasztalt rókájának lépésében az is közrejátszott, hogy szeretett volna köztársasági elnök lenni (Francesco Cossiga államfő mandátuma 1992 júniusában járt le). Andreotti úgy gondolta, váratlan húzásával begyűjtheti a kommunista parlamenti képviselők szavazatait; nélkülük ugyanis csak a jobb és a szélsőjobb segítségével lehetett volna köztársasági elnök, ami az olasz politikai egyensúlyt tekintve nem tűnt ildomosnak (például Gronchi, Saragat, Pertini, maga Cossiga esete a széles baloldalt magába foglaló államfő-választási procedúrákat igazoltak). Andreotti színvallása a „Stay behind”-ről mindennek fényében részben érthető, de a belpolitikai helyzetet akkor nem egyszerűsítette le és nem tette áttekinthetőbbé. Az OKP a „Stay behind”-ügy teljes „történeti” felgöngyölítését tartotta célszerűnek.

Tekintve, hogy a Varsói Szerződés nem indított katonai támadást a szocialista országok határain kívül Nyugat felé, az OKP okkal feltételezte, hogy a „Stay behind” működése ellene irányul: a szervezet „gladiátorai” a képzelt katonai csapás hipotetikus helyi támogatóinak, a kommunista aktivistáknak a likvidálását a törvény megkerülésével gyakorolták. Eközben balesetek történtek, merényletgyanús ügyek keletkeztek, melyek hátterét a hatóságok nem derítették fel. A szervezet törvénytelenységével parlamenti vizsgálóbizottság kezdett foglalkozni. Az alkotmány 18. paragrafusa ugyanis kimondja a titkos társaságok tilalmát, amennyiben azok „katonai jellegű szervezetek eszközével akár csak közvetve is politikai célokat követnek”. A fegyveres erők felépítése, működési szabályai úgyszintén meg kell hogy feleljenek a köztársaság demokratikus alaptörvényének (lásd az alkotmány 52. paragrafusát). Tény persze, hogy a parlament 1949-es határozatával törvényesítette Itália NATO-tagságát, de az Atlanti Tanács és szervei az elfogadott szerződés alapján az ország védelme és biztonsága érdekében intézkedésekre csak a tagországok alkotmányos rendjével megegyező ajánlásokat tehetnek, és ezekről a tagországok parlamentje illetékes dönteni.

A kommunista párt – mint az alkotmány társszerzője és szellemének védelmezője, szavazóinak képviselésében és a népszuverenitás jegyében – már a „Gladio”-ügy kipattanása előtt kezdeményezte a merényletek kivizsgálását, nemkülönben a titkosszolgálatok reformját, a rájuk vonatkozó hatályos törvények felülvizsgálatát és módosítását. A titkosszolgálatokat illetően valóban hoztak reformokat, de a „Gladio” lelepleződése további átszervezéseket tett szükségessé. A párt új javaslatokkal állt elő:

iktassanak ki a közéletből minden titkos és féltitkos szervezetet, azonnal szüntessék meg a „Gladio”-t, mert alkotmányellenes. A pártnak nem kellett arra hivatkoznia, hogy a kétpólusú világban már állást foglalt a NATO szükségszerűsége mellett – ez közismert volt, nemkülönben azok a pártvezetői nyilatkozatok, melyek szerint külső (értsd: szovjet) agresszió esetén utasítani fogják tagjaikat, hogy ugyanúgy harcoljanak az ország védelméért, ahogyan tették ezt az 1944/45-ös ellenállásban. Mindezek ellenére nagy kampány folyt az OKP lejáratására, támadták a „Vörös Gladio”-t, „a fegyveres hatalomátvételt szolgáló” pártstruktúrát, s közben megpróbálták igazolni – a tényleges „Gladio” törvényességét tagadva – felelősségét a feszültségkeltésben. A vita végül kifulladásra, a titkosszolgálatokat átszervezték, erősítették alkotmányos parlamenti ellenőrzésüket, a „Gladio”-t pedig megszüntették.

A *politikai abszurd* forgatókönyve különben félretehető: a Szovjetunió nehezen vitatható ideológiai vád alatt állt, de nem exportálta Nyugat-Európába a világforradalmat,⁵ és a szovjet járszalagra nem felfűzött OKP nem ragadta magához erőszakkal a politikai hatalmat. 1945 után a fegyveres kommunista partizánegységek készen álltak erre a megoldásra, de irreálisuk miatt a pártvezetés nem számolt vele, és a párt irányvonalát a háború után demokratikus alapokon dolgozta ki. Az OKP következetes terrorizmusellenessége eloszlatta azt a gyanút, amelyet a háború végétől szakadatlanul, majd az 1969-es milánói robbantás után felújítva manipulatív módon terjesztettek a kommunista kalandorságról. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy ilyen veszéllyel inkább a nyilvánosság mögött, okkult politikai képződmények cselvetése fenyeget. A baloldali politológiai szakirodalom nem ok nélkül értekezett a „kettős törvényesség, kettős állam”, a „láthatatlan kormány”⁶ alkotmányos intézménye-

⁵ Damó László (1975–1985 között a vezérkari főnök helyettese) 1990-ben érdekes cikket írt a *Népszabadság*-ba a Varsói Szerződés doktrínájáról. Damó szerint ha a NATO a semleges Ausztriába csapatokat vezényelt volna, erre válaszul mintegy 50 000 magyar katona készítette volna elő 150 000 fős szovjet egység támadását Bécs, Salzburg, illetve Graz és Bolzano irányába egészen a Pó-síkságig s még azon is túl. Damó leírásában „nem éles hadműveleti tervek voltak ezek, hanem a gyakorlatokon lejátszott elgondolások”. Közli még, hogy a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete 1987-ben végleg elvetette a Nyugat megtámadásának terveit, és kiadott nyilatkozatában hangsúlyozta: a VSZ nem fenyeget senkit (vö. *Népszabadság*, 1990. december 15.). A kereszténydemokrácia lapja (*Il Popolo*, 1990. december 16.) ismertette Damó cikket, tényként kezelve a fiktív invázió tervét. Antall József szintén elmesélte Andreottinak katonai kiképzése „inváziós” gyakorlatait. (Bruno VESPA: i. m. 61.; valamint a *Népszabadság* információit, a lap 1990. december 12-i számában.)

⁶ Franco DE FELICE: Doppia lealtà e doppio Stato. *Studi storici*, 1989/3. 493–563. Lásd még LÁSZLÓ Réka közlését „Kormányzati stabilitás és a politikai rendszer stabilitása” című tanulmányában. *Politikatudományi Szemle*, 2006/1.; valamint SZABÓ Tibor: Szélsőjobboldali pártok Olaszországban. Uo.

ken kívüli konstrukciójáról – mint a demokratikus alternatívát, a „bevégezett” vagy kiteljesedett demokrácia eljövetelet akadályozó tényezőről. A „Stay behind”-ügy reflektorfényt vetett a politikai terrorizmusnak, a szervezett bűnözésnek és a titkosszolgálatok egyes részlegeinek deviáns összefonódására.

*

A pártnév megváltoztatása nem ment egyszerűen. A főtitkár a várható viták miatt óvatosan járt el. Az 1989. márciusi, 18. pártkongresszuson beszámoló jelentésében foglalkozott a névváltoztatás lehetőségével, ám ez különösebb visszhang – a probléma tudatosulása – nélkül elnapolódott. A kongresszusi küldöttek nagy tapsal fejezték ki egyetértésüket azzal, hogy első számú vezetőjük a leghatározottabban elhatárolódott az Olasz Szocialista Párt (OSZP) főtitkárának, Bettino Craxinak a sugalmazásától, aki az OKP-t, ideológiájával való szakításra és nevének megváltoztatására ösztökélve, bizonyos fokig a saját járszalagjára tűzte volna.

Occetto a 18. kongresszuson tartott beszámolójában kifejtette: „Van, aki azt gondolta, hogy mindez [azaz a nemzetközi változások és következményeik. – P. J.] lefordítható lehetne nevünk megváltoztatására. Így minden megvilágosodnék és megoldódna, csak hogy mi nem jelöljük meg kereszttel az ördögöt, és nem teszünk fokhagymát az ablakba, hogy elijesszük a vérünkre pályázó vámpírokat. Egy párt nevének megváltoztatását célzó javaslat komoly, nagyon komoly dolog is lehetne. Ha egy párt a nagy horderejű átalakulásokat és a tényeket figyelembe veszi, azokat, amelyek együttesen megváltoztatják a komplex politikai panorámát, és önállóan, nem külső nyomásra úgy dönt – másokkal együtt –, hogy életet ad egy új politikai formációnak, akkor komoly dologról van szó, ami nem sértené e politikai szervezet tisztességét és igazát. Ma azonban semmi ilyesmivel nem állunk szemben. Az általunk viselt név nem csupán a történelmet idézi, hanem a jövőre is hivatkozik, amelyben az egyén szabad fejlődése feltétele valamennyiünk szabad fejlődésének. A névben foglalt tartalom az emberi szabadság fennmaradását hirdető legnemesebb elismerése. Egy nagy ember, a *Kommunista Kiáltvány* szerzője vetette papírra, akit a II. Internacionálé ihletett. Azt mondjuk, nem érthető, miért kellene nevet változtatnunk. Nevünk dicsőséges és tiszteletre méltó.”⁷

Az olasz munkás- és baloldali mozgalmak irányításának szocialista kézbe kerülése a dinamikus nemzetközi fejlemények olasz „lereagálása”

⁷ Achille OCCETTO: *Un indimenticabile '89*. Feltrinelli, Milano, 1990. 83.

lehetett volna, amennyiben a kommunisták behódolnak Craxi tervének. Ezt a Szocialista Internacionálé (SI) sem ellenezte volna, noha kellően értékelte az OKP Moszkva gyámságától megváló politikáját, nem kevésbé a SI pártjai és az OKP között az 1970-es évektől intézményesített és az idők során erősödő kapcsolatokat. Az OKP tudatában volt ennek, és esze ágában sem volt lemondani az olasz munkásmozgalomban 1945 után megszerzett hegemon pozíciójáról, ezért a párt viszonya a PSI-vel továbbra is igen ellentmondásos maradt.

Teresa Bartoli Occhettoval készített interjúkönyvében e beszédre szöveget felidézve kimondatta interjúalanyával: „a név megváltozhat egy új politikai formáció megjelenésével”.⁸ Occhetto elképzelésében tehát a párt nevének változása egy új, egy másik párt létrehozatalát jelentette. A pártban sokan irtózáttal és megdöbbenve fogadták az imént idézett kongresszusi beszéddel ellentétes occhettói gondolatot. A másfél milliós párttagság nem viszonyult egyhangúan a vitás politikai kérdésekhez az 1989-et megelőző időkből sem, de 1989-ben minőségileg új helyzet állt elő. A nemzetközi és az olasz folyamatokban olyan horderejű változások értek meg, amelyek az addigi politizálás revízióját követelték; emellett az események igen gyorsan követték egymást, a „szocialista világrendszer” összeomlása rohanó tempóra váltott, az esztendő határkövé vált az évszázad történetében. 1989 is, csakúgy mint 1956, az olasz politika, az OKP próbatétele szempontjából „felejtethetetlen”⁹ esztendő.

Occhetto nemzetközi programja igen sűrű volt ebben az évben. Január 26-án Bonnban az SPD vezetőivel tárgyalt, februárban Moszkvában Gorbacsovnál volt, majd Párizsba, Barcelonába, New Yorkba utazott, s útba ejtette Magyarországot és Lengyelországot is. Közben találkozott Dubčekkel, Nyugat-Európában pedig még Brüsszel és Strasbourg várt rá. Mindenütt sokoldalú konzultációkra nyílt alkalma, és ezeken érzékelhette, hogyan fogadják – elsősorban a nyugat-európai szociáldemokrata vezetők – az OKP reagálását Európa átalakulására. A megbeszéléseken nem lehetett megkerülni a pártnév kérdését. Az OKP ugyanis felvételét kérte a Szocialista Internacionáléba, s kérelmének elbírálásakor identitását is tisztázni kellett, azaz egyeztetni a nyugat-európai értelemben vett – s az olasztól eltérő¹⁰ – szociáldemokrata tradícióval. Az olasz

kommunista vezetés szorgalmazta ezeket a napirendeket. A SI érthető módon – Craxi intencióinak megfelelően – világosan akart látni az OKP ideológiája, arculata és politikai vonala kérdéseiben. Craxi akadályozhatta is, meg nem is a kommunista párt közeledését a szociáldemokraták európai családjához, ugyanis a kommunista párt a SI pártjainál végzett szívós és szisztematikus diplomáciai tevékenységével meggyőzően bizonyította demokratikus, szociáldemokratizált irányvonalát, bár eközben is ragaszkodott saját, sok szempontból egyedi kommunista múltjához és identitásához. Emlékeztethetünk az „eurokommunizmus” politikájára az 1970-es években, amikor az OKP – nem először és nem utoljára – a nemzetközi kommunista mozgalomban önálló pozíciót foglalt el, és a szovjetek gyanakvásától kísérvé elvitatta Moszkva előjogát az ideológiai monopóliumra. Az olasz párt a maga útját járta, függetlenítette magát a szovjet modelltől, a szovjet kötelékektől, jóllehet évtizedeken át felrótták neki a szovjet politika, a leninista ideológia iránti hűségét, ezzel ekvivalens módon a demokratikus elvek tagadását, miáltal távolartották a pártot a kormányrúd megragadásának lehetőségétől.

1989-ben az olasz párt metamorfózisa gyors ütemben folyt. Mutatta ezt szolidaritása a közép-kelet-európai demokratikus ellenzék irányzataival és mindenekelőtt Gorbacsov rendszer-konform ihletésű reformizmusával. Az OKP kapcsolatot épített ki az új közép-kelet-európai politikai szerveződésekkel, így a lengyel Szolidaritással és olyan magyar ellenzéki erővel is, mint az MDF, az SZDSZ, a FIDESZ. Idevágó jelzés volt az áprilisi kommunista tüntetés Rómában a kínai nagykövetség előtt, tiltakozásul a Tien An-men téri katonai represszió ellen. A párt átalakuló politikai vonalvezetésének és nemzetközi orientációjának legjobb példája az 1956-os magyar forradalom újraértékelése volt. Occhetto 1988. június 16-án megjelent a Nagy Imre emlékére Párizsban a Père Lachaise temetőnél rendezett szimbolikus tisztelgésen, majd részt vett a mártír miniszterelnök és társai budapesti újratemetésén; az alkalomból Nagy Erzsébetnek levelet adott át, melyben szót emelt „a szörnyűséges perek áldozatainak kijáró teljes történelmi és politikai rehabilitáció” érdekében.¹¹

1989. október 16-án, közvetlenül az MSZMP-MSZP kongresszusa után Occhetto újból Budapestre látogatott, hogy informálódjon az MSZP

⁸ Achille OCCHETTO: *Il sentimento e la ragione*. I. m. 60.

⁹ Lásd PANKOVITS József: 1956 és az olasz kommunisták. *Múltunk*, 2007/1. 26–57.

¹⁰ Olaszországban a „szociáldemokrata” jelző egybeforrt a Giuseppe Saragat 1947-es szocialista párti szakadarságával kezdődő politikai gyakorlattal, amely szavakban a demokratikus szocializmusra hivatkozott, de kiszolgáltatta a centrista és a jobboldali politikai érdekeket.

¹¹ A levél szövegét lásd Achille OCCHETTO: *Un indimenticabile '89*. I. m. 94–95. Ugyanilyen tartalmú levelet kapott tőle Vásárhelyi Miklós. VÁSÁRHELYI Miklós: *Ellenzékben*. Szabad Tér Kiadó, 1989. 373–375. Lásd még Federigo Argentieri interjút Vásárhelyivel. Uo. 9–105. Ebben nyomon követhető az OKP álláspontjának evolúciója 1956-ról. Érdekes továbbá ugyanennek az interjúnak a felfrissített olasz változata *Verso la libertà* címmel a Rubbettino kiadótól (1999.)

megalakításáról. Nagyon érdekelte egy posztkommunista utódpart, annak új neve és jelvénye, új politikája és felvételi kérelme a Szocialista Internacionáléba. Bosszantotta, hogy az MSZP a Craxi pártja által is jelképnek használt szegfűt választotta jelvényének. A SI-hez vezető „damaszkuszi úton” előzést tapasztalhatott az MSZP gyorsított létrehozatalában,¹² noha a külsőségek és a nemzetközi pártkapcsolatok átalakulásának nemzeti menetrendjei az események fő folyamatát nem befolyásolták. A SI nyitott volt a közép-kelet-európai változások iránt, támogatta azokat.

1989. november 9–10-én Occhetto Londonban tartózkodott, ahol Neil Kinnock munkáspárti vezető társaságában a faldöntögető berliniekről nézett televíziós összeállításokat. Kinnock nem kerülgette a forró kását, s megkérdezte, megváltoztatják-e a párt nevét. Occhetto háromszor ismételte el a feleletében: „nagyon nehéz ügy...”.¹³ Az angol politikus úgy találta, ha Occhetto csak egyszer mondta volna a *nehézet*, akkor már szombaton bejelenti a név megváltoztatását – így a dolog vasárnapra maradt... Egy bolognai vasárnapra, november 12-re. A helyszín nem véletlen. A városban éppen a 45 évvel korábbi partizánhőstett évfordulóját ünnepelték: 1944. november 15-én ugyanis egy 19 fős kommunista partizáncsapat a Bolognina kerület „Lame” kapujánál (*Porta Lame*) 600 olasz fasisztából és 300 német katonából álló alakulatot fel tartóztatott, és csapást mért rá.

Az évforduló, valamint Gorbacsovnak a háború veteránjaihoz intézett beszéde¹⁴ – Occhetto februárban a szovjet főtitkártól hallott erről – apropót kínált ahhoz, hogy a változásokról az OKP főtitkára ott és akkor történelmi párhuzamban szóljon. Bolognina veteránjainak Gorbacsovot utánozva a következőket mondotta: „A szabadság nevében megnyerték a második világháborút. Most nem elég várni, elő kell mozdítani

¹² Teresa BARTOLI: i. m. 60. – A szerző szerint Budapesten „egy szürke funkcionárius” közölte Occhettoval a magyar pártkongresszus döntéseit. Nem szerencsés ez a szerkesztői fordulat, mivel Occhetto a magyar párt vezetőivel tárgyalt és kizárható, hogy egy interjúban jelzőkkel ruházta volna fel őket. Az MSZMP-MSZP a rendszerváltó időszakban különben is tele volt „színes” egyéniségekkel, akiknek volt gyakorlata az olasz kommunistáknál megüthető, a szürkétől merőben eltérő hangszín megválasztásában. Szemtanúi adalékként példát tudok hozni az MSZMP-s külügyi tárgyalási stílusról: 1982-ben Szűrös Mátyás Rómában a szovjet nagyhatalmi túlzásokról hallgathatott meg egy kisebb előadást. Erre úgy reagált, megérti az olaszokat, de képzeljék el a Szovjetunióhoz földrajzilag közelebbi magyarokat, mennyire szenvednek a szovjet ellenőrzéstől. Szűrös 1982-ben feltehetően csak az MSZMP Politikai Bizottsága felhatalmazásával engedhette meg magának ezt a kijelentést.

¹³ Uo. 63–64.

¹⁴ „Őnök megnyerték a második világháborút, de most azt kockáztatják, hogy elveszítik örökségüket, ha nem helyezkednek a teljes megújulás talajára” – mondta Gorbacsov a veteránoknak. (Idézi Teresa BARTOLI: i. m. 66.)

az újítást. Ma a megújulásnak ugyanarra a bátorságára van szükség, mint akkor – a lényeg megőrzéséhez is. Különböztetnénk, hogy minden veszendőbe megy.”¹⁵

Bologna veteránjait az aggastyán szovjet vezetők – Brezsnyev, Csernyenko, Andropov – után Gorbacsov megjelenése és reformjai fellelkesítették. Ismét felragyoghat a szovjet példa, a peresztrojkáért akár rohamra indultak volna; így saját pártjuk reformjától sem tagadták meg a támogatásukat, még ha az occhettói elgondolás kimenetele felől bizonytalanok is voltak. Az OKP mindenkorai vezetése nagyjából úgy számíthatott a párt bolognai szervezetére, mint a jó fölépítésű csontozat teherbíró gerincoszlopára. Bologna a „legvörösebb” olasz nagyváros, ahol a párt taglétszáma a legnagyobb – ideális helyszín a főtitkár fontos beszédének elmondására, a veteránokhoz ott intézett szavakra az egész párt figyel. A helyszín megválasztása azért is szerencsés volt, mert a kommunista vezetésű városban a közigazgatás különböző szintjein kommunisták és szocialisták együttműködtek, mi több, így volt ez az egész Emilia Romagna-i régióban, annak ellenére, hogy országos szinten 1956-ban megszűnt a két párt együttműködése.¹⁶ De „lent”, a területi kapcsolatokban, valamint a szakszervezetekben a szocialisták nem tudták keresztülvinni koncepciójukat, továbbéltek az együttműködés különböző formái.

A párt nevének változása, a kommunista ideológia revíziója üzenete egyúttal azt is jelentette, hogy az OKP szeretné helyreállítani a baloldali egységét, és az eurobal főszórához kíván kapcsolódni. Az OKP azonban a szocialistáknál nem talált megértésre, vezetőjük, Craxi másképp gondolta a dolgot. A szocialista vezető ügyes manőverezéssel használta ki a „közép-bal” adta előnyöket. Partnereitől mind a kormányzati, mind az ellenzéki szférában – kormányon a kereszténydemokratáktól (DC), ellenzékben az OKP-től – egyre több pozíciót követelt magának a helyi közigazgatási szervek vezetésében, a szakszervezetekben, a szövetkezetekben és másutt. Az 1980-as években ezzel a taktikával a miniszterelnökségig jutott, és pozícióját úgy igyekezett megszilárdítani, hogy pártja mögé állítja a baloldali erőket. Az 1989-es nemzetközi változások, a kommunista mozgalom mély krízise az ő malmára hajthatta a vizet, és nemigen lehetett érdeke, hogy felélesszék a munkásegység régi baloldali hagyományát. Az OSZP e magatartásával tulajdonképpen közösséget vállalt a jobboldali kormánykoalíciós társak antikommunista előítéletességével: eszerint az OKP „marxi-lenini” ideológiájának maradványai

¹⁵ *L'Unità*, 1989. november 13.

¹⁶ Vö. a szerző a *Múltunk* 2007/1. 1956 és az olasz kommunisták című, idézett tanulmányában.

és a „kormányzási kultúra” hiánya miatt még nem érett meg az ország vezetésére. A kormányzási kultúra hiányát felhánytorgatni álságos retorika volt. Azok éltek vele, akik elzárták a kommunista párt elől a kormányzásban való részvétel eshetőségét. A szocialista főtitkár e hatalmi technika jegyében egyszerű választási kalkulushoz tartotta magát. Arra számított, hogy az OSZP átlépi a „bűvös” 15 százalékos határt, s az 1989 változások utáni választásokon előbb-utóbb lekörözheti az OKP-t. Számításait bizonyos fokig alátámasztották az 1987-es eredmények és a későbbi események. Az OKP választási eredményei az 1970-es években látványosan javultak, ez a folyamat az 1980-as évek derekán megállt: a párt az 1983-as választáson 29,9 százalékot kapott, ám 1987-ben csak 26,6-ot – az OSZP ugyanakkor 11,4%-ról 14,3-ra növelte szavazóinak arányát. 1990 májusában a választói testület csaknem 90 százalékát felölölő helyhatósági választásokra került sor, és ezúttal a szocialisták átlendültek a 15 százalékra. A kommunisták a nagyobb közigazgatási egységekben, a régiókban 24 százalékot, a szocialisták 15,3 százalékot kaptak. A régiók alegységeiben, a provinciákban és a városi (kommunális) településeken a szocialisták eredményei még kedvezőbbek lettek (15,7, illetve 17,8 százalék), a kommunisták visszaesése pedig még szembevetőbb: 23,8 és 22,9.

Az OKP politikai-mozgalmi szeizmográfja más baljós rezgéseket is rögzített. Ritkult a párttagság. 1987-ig több mint másfél millióan szerepeltek a tagnyilvántartásban, de a következő három évben feltűnő létszámcsökkenés következett be: sorrendben 1 462 281, 1 421 230, 1 319 905. A számok a párt legitimációs forrásának apadásával együtt a szűkülő társadalmi támogatottságot is mutatták, és ez ellentétes volt a párt 1945 utáni politikai gyakorlatával: a párt létszáma egyre gyarapodott, tükrözve társadalmi beágyazottságát, bővülő kapcsolatrendszerét, választói befolyását. A megtorpanás éve 1979 volt, noha egy darabig a helyzet „kezelhetőnek” tűnt, és időnként kedvező jelek is mutatkoztak: az 1984-es európai parlamenti választásokon – igaz, Berlinguer halála miatti emocionális hullám taraján – az OKP hajszálnyival előnyre győzött, és Itália legelső politikai pártja lett. Az 1987-tel kezdődő tendencia azonban komolyabb visszaesséssel járt, és ezt emelte ki a megváltozott nemzetközi helyzet. A pártvezetés nem késlekedhetett, elemeznie kellett a fordulat természetét és levonni a következtetéseket.

A Bolognában elmondott beszéd felvette ezt a logikai vonalat. Két napra rá a Vezetőség megtárgyalta a főtitkár javaslatait. Occhetto szerint a feladat az, „hogyan összegyűjtsük és kifejezzük a baloldali nagy jelentőségű potencialitását, és életet adjunk egy új politikai formációnak. Erre

a változásra készen állunk, a név ennek következménye, eredménye lesz.”¹⁷ A főtitkár nem előlegezte meg az új párt nevét, a szabad belső vitára bízta azt; egyelőre – nem igazán szellemes, kissé fanyalogva fogadott fordulattal – egy új „dolog” („cosa”) megteremtésére buzdította pártját. Itt az a lényeg, hogy a szocializmus és a szabadság eszmeiségét összekapcsolják és mint demokratikus szocialista néppárt haladnak tovább. A „dolog” attól kezdve fogalom, viták tárgyává, a párt jövőjének nagy kérdőjelévé vált.

A Vezetőség vitáját követte a Központi Bizottságé. A szélesebb plénumon Occhetto, bírva a Vezetőség szűkebb magjának beleegyezését, megismételte javaslatát, melyet ismét a nemzetközi és a hazai politikából merített érvekkel, az eurobal és a globalizáció perspektívájával indokolt. Ugyanakkor figyelmeztetett a magyarországi és a lengyelországi fordulat jobboldali kockázatára, az eurobal szerepére a kelet–nyugati együttműködés előmozdításában, a kelet-európai demokratizálódás fenntartásában. A párt új arculatának illeszkednie kell az új helyzethez: az eurobalhoz és a Szocialista Internacionáléhoz igazodva kell meghatározni a jövőjét és helyét a nemzetközi és a hazai folyamatokban. Occhetto az OKP és a SI viszonyáról szólva kijelentette: „Az OKP és a Szocialista Internacionálé kapcsolatainak ebben az új fázisban történelmünk sajátosságai szerint kell alakulniuk. Nem kívánunk leckéztetni és mi sem akarunk leckét kapni, de sajátosságainkat a többiek tapasztalataival dialektikus összefüggésben fogjuk gyümölcsoztetni, mivel örökségünk nem mellőzhető. Minden (tény) azt sugallja, hogy már az európai munkásmozgalom jövőbeli harmadik, Berlinguer által meghatározott szakaszán belül vagyunk, amelyet be kell illeszteni a világ és Európa két részre szakításával kikristályosított, a szocialisták és kommunisták közötti ideológiai és történelmi megosztottságokon túli állapotba...

Ebben a folyamatban részt akarunk venni és részt is kell vennünk. A folyamat el fog vezetni bennünket egy nagy Európa demokratikus baloldalának megteremtéséhez, amelynek szerepe lesz az európai közös ház építésében. Miként az előző kongresszuson mondtam, ma egész korszakunk politikai kultúrája vált vitatottá. Ma rosszul érzi magát az, aki a problémával együtt nem látja a válságot; aki lázas, mégsincs tudatában emésztő betegségének. De hozzátettem: ha a pártok, a (politikai) erők, az emberek nem vállalják magukra büszkén a feladatot, mondhat-

¹⁷ A Vezetőség előtt elmondott beszédet lásd Achille OCCHETTO–Teresa BARTOLI: i. m. 181–189. (Az interjú-könyv mellékletében.)

nám a küldetést, hogy érvényesítsék az általános érdeket, nem lesznek képesek arra, hogy céljaikat megvalósítsák, hogy irányítsák a jövő folyamatait, s a vereség általánossá válik. Történelmi funkcionkat mindezzel összefüggésben kell felvetni és újból meghatározni. Felidézte a 18. kongresszuson elmondott a névváltoztatásra vonatkozó (már idézett) szavait, majd úgy folytatta, hogy az időközben bekövetkezett események hatására meg kell vitatni a problémát, mert ezt indokolják a „világmeletű egyensúly-átalakulások; sokkal kisebb dolgok miatt is életre hívtak már új politikai formációkat”.¹⁸

Occhetto kitért a párt nevének megváltozását kísérő érzelmekre és felindultságra. Javaslatát ugyanis megrázta a párttagság nagy részét. Amit ennek kapcsán a KB fórumán elmondott, az egyszerre tisztességes politikai hitvallás és saját egyéni emberi katarzisának dokumentuma: „A név kérdése valamennyiünkben erős emóciókat váltott ki. Ezekben a napokban magam is osztottam az elvtársak szorongását és gyötrődését, sőt bennem talán több is van ebből, mivel magamra vállaltam az előttünk levő problémákkal való szembenézés felelősségét. Erős az érzelmi feszültség és a mélyen gyökerező kötődés aziránt, amit nevünk jelent. Amit képviselünk, azt magunkban, az életünkben hordozzuk. Az én életem, akárcsak a tiétek, egészében itt van ebben a szenvedélyes, bennünket egyesítő mozgásban és változásban. Közülünk sokan érzik úgy, hogy (a politika) azóta határozza meg legmagasabb rendű emberi tevékenységüket, alkotó munkájukat, amióta a pártba beléptek. A szenvedélyeket és érzelmeket mindannyiunknak tisztelnünk kell, de ne az érzelmek osszanak meg minket. Az érzelmek egyesítenek bennünket, hozzánk tartoznak, senkinek nincs joga a másik ellen használni azokat. Érzelmünk történelmünk kiemelkedő részéhez tartoznak, egyúttal azokhoz az olaszokhoz is, akiknek a történelme nélkülünk – múltunk és jelenünk nélkül – nehezen érthető. Mindenki tudja, hogy joggal vagyunk büszkék eredményeinkre. Emiatt törekedtek arra – tudatosan manőverezve az információkkal –, hogy elhitessék: egyikünk vagy az elvtársak egy szűk csoportja magának követelheti a jogot (amivel nem rendelkezik), hogy eldöntse a párt nevének megváltoztatását.”¹⁹ A párt maga vitassa meg előbb a „dolgot”, és azután döntsön a párt nevééről – zárta le sarkalatos beszédét a főtitkár.

Occhetto nagy igyekezettel és intellektuális felkészültséggel nézett szembe a párt érzelmi-értelmi feszültségeivel, indulataival és vívódásával, azonban a tagság egészét nem sikerült meggyőznie. A KB kétharmados

többsége támogatta a javaslatát, míg az a harmadik harmadban – a nemtetszés és ennek megfelelő taglétszám kíséretében – ellenállásba ütközött. A főtitkár érveinek ebben a körben nem volt kellő meggyőző ereje, részben mert személyiségéből hiányzott az a vezetői karizmatikus többlet, amely segíthette volna a holtpontról való kimozdulásban, a meghatározóbb és egyértelműbb többség felsorakoztatásában.

Occhetto személyével kapcsolatban már főtitkárrá választásakor megfigyelhetők voltak bizonyos fenntartások és ellenérzések,²⁰ amelyeket nem tisztáztak, nem „beszéltek ki” eléggé. A párt nevének vitájában ezek felerősödtek, noha mégiscsak az általa javasolt név- és arculatváltás politikai tétje, kockázatai osztották meg végletes módon a pártot. Ráadásul Occhetto adós maradt azzal, hogy az olasz kommunistáknak a szociáldemokrata értékekhez való viszonyát elemzően tisztázzák, ami megfelelt volna a Berlinguer által elképzelt „harmadik út”, „harmadik szakasz” politikájának. Occhetto erőfeszítéseiben – amelyekre őt feltehetően hazai és nemzetközi légkör nyomasztó súlya és az itáliai mozgalomban egyfajta eluralkodó valamiféle „világvége hangulat” indította – eltűzöttnek látszott a kommunista hagyomány megszakításának mozzanata. Eközben pedig a kissé háttérbe szorult, ám a fenti hangulati elemekkel dacoló aktív és a vezetés „kemény magja” úgy érezhette, hogy méltatlanul elhanyagolják a demokratikus olasz kommunista hagyomány szükséges és nélkülözhetetlen folytonossági vonalát. Az így keletkezett törésvonal osztotta meg a pártot és vezetett végül szakadáshoz.

*

A főtitkár javaslatát 219 KB tag fogadta el, 73-an ellene szavaztak, 34-en tartózkodtak. A szavazatok megoszlása nem pillanatnyi hangulatokon múlt, hanem a megkínlódott meggyőződések megingathatatlan szilárdságán alapult. A párt szövét ziláló, roncsoló szakadás másik sajátossága volt, hogy az ellenszavazók mellett seregnyi markáns, politikai súllyal bíró személyiség sorakozott fel: Alessandro Natta, az Occhetto előtti főtitkár; Aldo Tortorella, a párt elnöke (ez részben tiszteletbeli funkció, de viselője évtizedek óta a KB egyik titkára); Pietro Ingrao, a bal szárny nagy népszerűségnek örvendő vezető alakja. Vagy említhetjük a nemzetközileg kevésbé ismert, ám a pártban élvonalbeli vezetőnek szá-

¹⁸ Occhettónak a KB-ülésen elhangzott beszédét lásd *l'Unità*, 1989. november 21.

¹⁹ Uo.

²⁰ Occhettót a KB előbb 1987-ben amolyan kísérletező módszerrel Natta „utódjának” választotta meg 194 igen, 41 (!) nem, illetve 22 (!) tartózkodással. 1988-ban, formális főtitkárrá választásakor, csak hárman szavaztak ellene és öten tartózkodtak, de a kritikus 1989. novemberi KB-ülésen újból – nyilván nem a semiből – feltámadt szokatlanul nagy számú ellenzéke.

mító személyeket: Gavino Angius, Giuseppe Chiarante, Adalberto Minucci, Armando Cossutta. Utóbbi kezdeményezi majd – Sergio Garavini, Rino Serri²¹ és mások társaságában, számottevő és jeles értelmiségi támogatással – a pártszakadást, a „kommunista” elnevezés és tradíció vállalását és fenntartását egy párt keretében is. Ezzel szemben Ingrao, Tortorella, Natta és követőik a pártban maradtak, nem vállalják a felelősséget az elkerülhetetlen szakításért, amely egyáltalán nem tekinthető meggondolatlan, felelőtlen manővernek, hanem sokkal inkább megszenvedett, gyötrődések közepette meghozott döntésnek.

Az erős személyiségek révén elevenen tartott vita keresztülszelte a párt szervezetét és tagságát, a vita lezárása beláthatatlanul kitolódott. Sok párttag úgy gondolta – és ebben szenvedélyes drámai érzület fejeződött ki –, hogy Occhetto felvetése a párt hagyományainak megsemmisüléséhez, szervezeteinek felbomlásához vezethet. A főtitkár ellenzékében helyenként ez a hangulat kerekedett felül. Occhettót élesen támadták. Később, a november 12-ét követő időkről nyilatkozva elmondta, hogy az élete pokollá változott; a másik oldalról, illetve a párt átalakítását „jóindulattal” figyelő jobboldaltól viszont a „nagy újtó” elismerő címével tüntették ki rendkívülinek tetsző vállalkozása miatt. A vita hevességét látva világossá vált, hogy az egykori kommunista párt együtt maradása reménytelen, a pártszakadás elkerülhetetlen.

A főtitkár forgatókönyvében foglalt demokratikus mozgalmi menetrend szerint Occhetto javaslatairól és a párt jövőjéről előbb a rendkívüli pártkongresszus előzetes vitájában kellett állást foglalni és kialakítani a végleges kongresszusi határozattervezetet. Ezután a viták és az álláspontok összegzését, a határozati előterjesztéseket külön szabályok alapján összehívott, már nem rendkívüli, hanem rendes kongresszus volt hivatott minősíteni és a visszavonhatatlan döntéseket meghozni. Az 1989. november 12-i KB-ülés után a pártban addig a „demokratikus centralizmus” folytán tiltott, ám most engedélyezett áramlatok és platformok szerveződtek. Ezek, bár nem álltak össze szigorúan vett klasszikus mozgalmi frakciókká, saját szervezésű fórumaikon folytatták le vitáikat és foglalták írásba a rendkívüli kongresszus elé terjesztendő határozati javaslatukat.

Három elkülönülő csoportosulás négy határozati indítványt készített. A legnépesebb csoportot Occhetto támogatói alkották: a pártvezetők és az aktivisták jelentős tömege, a KB kétharmada, a párt tagságában ha-

²¹ Garavini a vasmunkás szakszervezet főtitkára; Serri az OKP KB tagja, a párt nemzetközi politikájának egyik meghatározó egyénisége. A két név csupán ízelítőt ad a párt belső tagolódásáról – számosan voltak még hasonló szintű beosztásokban, akiket nem elhanyagolható csoportok követtek.

sonló túlnyomó többség. Dokumentumuk a *Hívjuk életre az új politikai formációt megalakító fázist*²² címet viselte. Két ellenzéki – egy mérsékelt és egy radikális – áramlat szállt szembe Occhetto platformjával. Természetesen ők is elkészítették saját ellenindítványukat, valamint a párt ifjúsági szervezetében szintén összeállítottak egy „programatikus chartát”, de ez gyakorlatilag megegyezett a főtitkári irányvonallal. Occhettóék határozati indítványa tartalmazott régies reflexeket, nemkülönben illuzórikusnak tekinthető igényeket, mint a NATO és a Varsói Szerződés fokozatos, egyidejű felszámolását; mások észrevételezték a helyenként messianisztikus hangvételt (Luciano Lama szenátusi alelnök, korábban első számú szakszervezeti vezető hozta szóba ezt). Összességében azonban a többségi indítvány feszebb stílusban és szerkezetben megismételte a főtitkár előzetes elvi indoklását.

E helyütt a mérsékelt ellenzéki indítványból²³ idézek részletesebben, mivel ez a dokumentum nagy hatást gyakorolt a pártban folyó vitára, a szervezeti élet alakulására, és ma is jól érzékelteti a párt mozgalmiságának magával ragadó, sodró erejét. Híven és reálisan tükrözi a párttagság jelentős részének akkori hangulatát, felfogását. A dokumentumban foglaltak, egyes vitatható megállapítások ellenére, nemzetközi szempontból – különös tekintettel az Egyesült Államok szerepére, a Kelet–Nyugat és az Észak–Dél viszonylat, az európai integráció kérdéseire, a Szocialista Internacionálé szerepére és a volt szocialista országok helyzetére vonatkozóan – alig veszítettek aktualitásukból és jelenünkben is megfontolandók. A dokumentum szerzői kísérletet tettek az éppen zajló folyamatok érdemi ellentmondásainak feltárására, jellegük meghatározására. Mindezen felül jól látható a szándék az olasz kommunista

²² Aláírói között volt Nilde Iotti asszony, a képviselőház akkori elnöke (Togliatti özvegye); Giorgio Napolitano, a KB titkára, a párt „külgyminisztere” (2006-ban megválasztott köztársasági elnök), Emanuele Macaluso, a Vezetőség tagja, a pártújság, a *l'Unità* korábbi főszerkesztője; Renato Zangheri (szintén vezetőségi tag, Bologna polgármestere), Walter Veltroni (későbbi főtitkárlélőlt, majd Róma polgármestere), továbbá a 20-ból 18 regionális titkár, több nagyváros titkára és sok más „frontember”.

²³ A dokumentum aláírói közül kiemelhetők: Gavino Angius, Luciana Castellina, Giuseppe Chiarante, Sergio Garavini, Pietro Ingrao, Lucio Magri, Adalberto Minucci, Alessandro Natta, Ersilia Salvato, Aldo Tortorella, Grazia Zuffa. A párt törésvonalaira jellemző, hogy például Castellina Alfredo Reichlinnek, a Vezetőség tagjának, Occhetto támogatójának az élettársa. Érdekesség, hogy Magri a pártból 1969-ben kizárt, szélsőbalosnak tartott „Il Manifesto” csoport prominense, őt és társait a korabeli „pártállami” apparátusok mint az „imperializmus” ügynökeit dezavualták. A párton belüli és az áramlatok közötti cseppfolyóságot viszont az jelzi, hogy Magri, Garavini, Salvato, Zuffa egyelőre a mérsékelték között szerepelnek, később viszont csatlakoznak a radikálisok „szakadár” csoportjához. Castellina, Salvato és Zuffa a „feminista” mozgalmi vonulat hagyományát mentették át az új formációba.

mozgalmi és ideológiai kultúra értékeinek megmentésére. Ennek háttere a párt sajátos identitásával való teljes és szenvedélyes azonosulás.

A mérsékelt ellenzékiek előterjesztésének bevezetőjében az olvasható, hogy határozati javaslatuk nem a „differenciálatlan »nem« frontjának” megformálása. Maguk is óhajtják a megújulást, de riadót fújnak, mert tartanak a párt „megsemmisülésének súlyos veszélyétől”.²⁴ A megújulást „világos és szilárd alapokon kell elindítani”,²⁵ mert a cél a párt megreformálása és politikai irányvonalának átfogó korrekciója. Véleményük szerint az 1989. márciusi kongresszus vállalta ezt a törekvést, ám e folyamatot most „ridegen félbeszakítja az alakító fázis, amely azzal a veszéllyel jár, hogy a pártot beolvasztják egy meghatározatlan politikai formációba. [...] Ellenezzük ezt a javaslatot – írták a dokumentumban –, nem azért, mert túlon túl vakmerő vagy kockázatos; hanem mert az ország és a világ népei előtt álló feladatokhoz viszonyítva az eszmei és gyakorlati meghátrálással egyértelmű. Küzdünk ellene, mert ahelyett, hogy pártunk örökségét fejlesztené és világosan megszabná az ország problémáinak megoldását és a társadalmi átalakulást szolgáló erők és kultúrák cselekvési irányát, bizonytalan és ambivalens útmutatásokhoz folyamodik. Nem mondja meg azt sem, milyen típusú politikai formációba kellene beolvadnia az Olasz Kommunista Pártnak, amelynek eltörlik a nevét.”²⁶ Az OKP átalakulhat önnön tagadása nélkül; át kell alakulnia, mivel nehézségei nem a nevéből erednek, hanem politikai vonalának következetlenségeiből és az új időknek már meg nem felelő szervezeti formájából. Ami a nemzetközi változásokat illeti: a kelet-európai átalakulás „nem cáfolja, hanem megerősíti az Olasz Kommunista Párt ítéleteit, amelyek a politikai elhallgatások és tévedések mellett is helyesek, és kezdeményezései sikeresek”.²⁷ A Szocialista Internacionáléhoz való viszonyt szintén az „elméleti és politikai megújulás előmozdítására kell felhasználni, az nem merülhet ki a már létező szervezeti forma és kulturális hegemonia egyszerű elfogadásában”.²⁸ A fenti tételből kiindulva kifejtették, az eurobalnak az Occhetto-féle platformhoz képest polémikusabb és problematikusabb felvetése szükséges, számot vetve azzal, hogy az eurobal jövője, egyben a Jalta utáni világ jövője tőlük is függ. A felsorolt problematikus kérdések között például Ingraoék még említették, hogy „a nyugati konzervatív erők világos célja a Kelet egyes országainak foko-

²⁴ *L'Unità*, 1989. december 24.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

zatos anektálása az EGK eszközével, nem törekszenek túlzottan az igazi kooperációra. Emiatt is lassítják, gyakran visszautasítják az adott szovjet álláspontok által a katonai potenciálban lehetővé tett széles körű csökkentéseket... A németkérdés felgyorsulása még szorítóbbá teszi ennek az alternatívának a perspektíváját. Nekünk, olasz kommunistáknak szintén rendkívüli hagyományaink vannak a békéért, a leszerelésért vívott harcokban, mégsem mondtuk meg és főleg nem tettük meg a lehetséges és kötelező dolgokat (az F–16-os vadászbombázók és a NATO-támaszpontok, a katonai kiadások csökkentése, a fegyverkereskedelem tárgyában): íme ezekben a kérdésekben vetődik fel a megújulás.”²⁹

A „harmadik világ”, az Észak–Dél kérdésében hasonló szellemben foglalt állást a dokumentum. Aláírói az eurocentrizmus meghaladását és az elmaradott térségek adósságállományának megszüntetését, a minőségi segítségnyújtást és a büntető protekcionizmus felszámolását sürgették, továbbá a nyersanyagárak stabilizációját és az önerőre alapozott fejlődés feltételeinek megteremtését. Ennek kapcsán kifejtették, hogy nem a fejlett országok exportját kell támogatni, hanem szakítani kell a helyi komprádor osztályokkal, ösztönözni az agrárreformokat, felmondani a katonai segélyeket, megszüntetni a katonai-rendőri apparátusok támogatását. Megállapították, hogy az eurobal szénája nincs rendben ezekben a kérdésekben: Palme és Brandt inspirációi mind ez ideig együtt élnek a neokolonialista politikával, és olyan középponti ügyekben, mint a Közel-Kelet vagy Közép-Amerika, a nyilatkozatok nincsenek összhangban a valósággal. Az olasz külpolitika is hasonló okok miatt bírálható; a többségi határozati javaslat ezt elmulasztja. „Ezért állítjuk – mondják a többségi javaslattal szembeszállók –, hogy a világ eseményei nem fölöslegessé teszik, hanem erősítik az olasz kommunizmus eredetiségét, autonómiájuk életben tartási igényét, tehát meg kell újítani a párt tiszta, új és világos kurzusát a béke, a leszerelés, a nemzetközi kooperáció frontján, a gazdaság világkormányának pressziójával szemben.”³⁰

Szerintük a kommunizmusról ezentúl is megalapozottan lehet beszélni, továbbra is adott a feladat, hogy az embert megszabadítsuk az elidegenedett munkától; vannak pénzzel és piaci kritériumokkal nem mérhető javak; szükség van a munka kreativitásának helyreállítására. „Nyitva kell tartani az értékek hierarchiájának radikális megváltoztatását, a »gyengék« és az »erősek« megkülönböztetését. Sokat segíthet ebben, ha megértjük azt, ahogyan a nők megélik nem a gyengébb, hanem elnyomott, hátrányos helyzetű társadalmi nemüket. De ugyanakkor kapcsó-

³⁰ Uo.

latba kell kerülni az emberiség éhezőivel, az »éhség kontinenseivel.« A társadalom átalakításának szempontjából „a kommunizmus valójában az öncélú termelés, a konkrét igényekhez viszonyított felhalmozás abszolút fölényének, ama szociális rendszernek a kritikája, amely egyedül a szükségletek és a javak mennyiségi megsokszorozása felé fordul. A kommunizmus azt a felfogást bírálja, amely a professzionizált elit ügyének tekinti a politikát; erősíteni kell tehát a kommunista demokráciát, amely majd átjár minden struktúrát, meghaladja a kormányzók és kormányzottak elkülönülésének korlátját.”

A dokumentum aláírói követelték, hogy az összehívandó kongresszus utasítsa el az új párt alakítását, vigye előre a párt megújítását, amelynek során – figyelembe véve az új politikai körülményeket, a civil társadalom új mozgalmait és szervezkedéseit, a társadalom valós mozgását – újjászervezik a baloldalt, megvalósítják a nemek teljes és reális egyenlőségét, és kielégítik a pártélet szervezeti merevségének megszüntetésére irányuló elemi igényt, lehetővé teszik az egyes irányzatok szabadságát.

A többség és a mérsékelt ellenzék indítványaiiban eltérő a fogalmazás, a stílus és a forma, de többnyire egybevágó a tartalom. Tartalmi eltérés árnyalatokban látható csak. Erősebb például a mérsékelt ellenzék hagyományörző szenvedélye, és ezt a tagság viszonylag nagy része támogatta. Megnyilvánult a különbség abban is, hogy a mérsékelt ellenzék határozottabban fejezte ki a párt osztályharcos hagyományait, mint az occhettói irányzat. Ebből következően az új párthoz csatlakozó mérsékeltek az újjászülető pártba sikerrel vitték be közös örökségüknek ezt a nem lebecsülhető részét, amitől Occhetto és követői sem tekinthettek el. Mondani sem kell, hogy a kettészakadó párt másik osztagában, a leendő Kommunista Újjáalapítás pártjában ez a pregnáns kommunista hagyomány még jellemzőbben konzerválódott.

Hogy ez miért történhetett így, arra szemléletes magyarázatot adott Vittorio Foa a 20. századról írt könyvében. Foa szocialista szakszervezeti vezetőként a közösen vívott politikai harcokban alaposan megismerhette kommunista elvtársait. A mozgalmról, az olasz kommunista személyiségéről a következőképpen vallott: „Itáliában kommunizmuson nemcsak doktrínát értettek, és nem is csak politikai, gazdasági rendszert, hanem olyan férfiakat és nőket, akik elkötelezték magukat a kevésbé igazságtalan és kevésbé elnyomott világ mellett.”³¹ Hozzátehetjük: sokuknak az elkötelezettség önként vállalt áldozat, lemondás és nélkülözés, a legsötétebb időkben mellőztetés és diszkrimináció, esetleg a munka-

hely elvesztése és a perspektívatlanság volt. Az idők múlásával, a tartós ellenzéki viszonyai között sem éltek át felemelkedést – a tagság töredékét, a képviselői mandátumhoz vagy a politikai karrierhez jutó exponenseket leszámítva. A kevesek osztályrészéül jutó úgynevezett politikai karrier mindenkor csak a párttal, a tömegekkel való szoros kapcsolat-tartással, kemény munkával valósulhatott meg. A párt erejét és sikereit a mindig tetterre kész aktivisták ezreinek, tízezreinek odaadása biztosította. Ők azok, akik vasárnap az utcán terjesztették az *Unitát*, és a lap fesztiválján – az egész nyáron át tartó országos rendezvénysorozaton, népünnepélyén, a közösségi együttlét ünnepén – elkészítették és felszolgálták a pizzát, a spagettit, szervezték a politikai vitákat. Nélkülük elképzelhetetlen volt a választási kampány. A tüntetéseken, vörös inget öltve, magasra emelték a sarló-kalapácsos zászlót vagy a transzparenszeket (a legsötétebb időkben öltre mentek a rohamozó rendőrökkel vagy éppen felfogták testükkel a sortüzeket, és életüket veszítették). Ők kovácsolták a párt sikereit, ők adták a párt meg nem roppantható gerincét, a párthoz csatlakozó szavazókat összefűző szilárd magot. Életformájuk azonos volt a pártéval, a kommunista névvel, amitől megválni dráma volt számukra, a függöny lehullásával sem véget érő dráma.

Ezeknek az embereknek az érzelmeit minden pártiratnál hívebben adta vissza egy ismert író, Natalia Ginzburg³² – egyikeként azoknak, akik a hosszú hónapok során a párt lapjának hasábjain egyéni hozzászólásban fogalmazták meg gondolataikat a pártban dülő vitáról. Idézem Ginzburgnak *A név* című írását:

„Engem elrémiszt az ötlet, hogy a kommunista párt újjáalakuljon, vagyis – ha jól értem – a lényege feloldódjon, szétfolyjék. Ez engem elrémiszt, mert így teljesen más arculatot ölthetne, elveszítheti esetleg a rosszat, de a jót is abból, amivel rendelkezik; sokak számára elfogadhatatlan politikai erőkké vegyülhet össze, lemondana identitásáról és beöltöznék egy másikba, amelyben közülünk sokan nem ismernének magukra... Nekem fájdalmat okoz, megsebez az ötlet, hogy egy másik nevet vegyen fel a párt. Ami engem illet, magamban továbbra is kommunista pártnak fogom nevezni és elválaszthatatlanul összekötöm régi szimbólumával, a sarlóval és a kalapáccsal.

Azt mondják, a név nem fontos. Nekem viszont nagyon fontos. Szeretem ezt a nevet, a jelentését, az évek folyamán felvett hangzását...

³² Az 1916-os születésű írónőt 1963-ban Strega-díjjal tüntették ki. A torinói baloldali elit értelmiséggel állt kapcsolatban. Élettársát, Leone Ginzburgot is itt ismerte meg, akit utóbb antifasiszta ellenállóként letartóztattak, s a börtönben 1944-ben életét veszítette.

³¹ Vittorio Foa: *Questo Novecento*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 1996. 305.

Nekem úgy tűnik, hogy az újhoz közeledve magunkkal kell vinnünk a múltból azt, ami jó; meg kell őrizni, ki kell menteni a romok alól... Az olasz kommunista pártnak – amely története során semmilyen bűnnel nem szennyeződött be, amely soraiban tudott néhányat az Itáliában élt legkiválóbb emberek közül – szerintem ebben a pillanatban, jobban mint bármikor, erősítenie kellene hűségét a szimbólumához és a nevéhez.

Nem vagyok a kommunista pártba beiratkozott tag, mégis, amikor olvasom és hallok: »isten veled, kommunizmus«, szaggató fájdalmat és sértést érzek. Minden alkalommal azt szeretném mondani, hogy ami meghalt, aminek istenhozzádot mondanak, az nem az igazi kommunizmus, az egy szörnyszülött növény, egy szörnyűséges burjánzás volt, abszolút semmi köze nem volt az igazi kommunizmushoz.

Az igazi kommunizmust soha nem tudtam társítani sem Sztálin börtöneihez, sem a Kínában megölt diákokhoz, sem Ceaușescuhoz, sem Pol Pothoz. Nem fordult elő velem az sem, hogy az oroszországi koncentrációs táborokhoz vagy a magyarországi harckocsikhoz társítsam. Azt gondolom, századunk emberét az a szerencsétlenség érte, hogy látnia kellett, amint az egészséges és tiszta eszméből szörnyű burjánzás kel ki. Az igazi kommunizmus, a maga eredeti tiszta és egészséges eszméjében, soha nem volt hatalmon, elvont konfiguráció maradt. De lehetetlen, hogy ne legyen mód valósággá változtatni. Lehetetlen, hogy ne létezhesen az igazi, a nem erőszakos, a nem elnyomó, a nem véres, a nem totalitárius kommunizmus – úgy, ahogy Gramsci és Berlinguer lelkében élt.

Az igazi kommunizmus arra született, hogy védje a rosszul élők jogait. Ezért, ha nem lenne, ki kellene találni. Megjegyezte valaki: vannak más pártok is, melyek ugyanezt akarják. Igen. De nekem úgy tűnik, és mindig úgy tűnt, hogy Itáliában a kommunizmust komolyabban, másoknál szenvedélyesebb erővel akarja a mi pártunk. Vagy legalábbis mindig van a soraiban valaki, aki a cinizmus legkisebb árnyéka és minden egyéb más cél nélkül ebbe az irányba mozdul.”³³

A párt „beiratkozott tagjai” közül sokan – mint Ginzburg írta, „csak” amolyan „utcai” elvtársak, „útitársak” – ha nem is irodalmi veretességgel, de még indulatosabban tiltakoztak a főtitkár javaslata ellen. Az adott történelmi körülmények között, a párt helyzetét tekintve, mégis kevésnek tűnt a hagyományos kommunista beidegződés ahhoz, hogy szavazóbázisát egyben tarthassák, sőt a társadalomban zajló folyamatoktól függően újból expanzívan politizáljanak. Felmerülhet a kérdés: vajon ha Tortorellának szándéka, a Ginzburg által megfogalmazott és megörökített érzelmek

dominálnak az occhettói újíto szellem fölött, mire jutott volna együtt maradva (és együtt maradhatott-e egyáltalán) a megújuló kommunista párt?

A kérdésre bajos egzakt módon felelni. Egyre világosabbá vált, hogy a párt egykori egysége és egységesnek látszó nagy tömege megcsappan, érlelődik a pártszakadás, noha voltak kísérletek a megakadályozására. A józan és hideg politikai racionalitás azt diktálta, hogy beléssák: egyfajta kommunista történelmi tapasztalat lezárult. Itt elsősorban arra vállalkozom, hogy képet adjak a párt átalakulásának főbb állomásairól, a folyamat végeredményének visszhangjáról, a lényegesebb reakciókról és következményekről.

Nem számítva némely elvakult a nemzetközi kommunista mozgalom összeomlása – ezen belül az OKP válsága, majd szakadása – nyomán kárörvendő véleményeket, megállapítható mindenekelőtt, hogy a politikai élet vezető spektrumában többnyire tárgyilagosan, óvatosan és odafigyelve nyilatkoztak. Jellemzőek a várakozó álláspontok, sőt utat tört magának az a felismerés, amely szerint az átalakuló, demokratizált OKP-val mint teljes mértékben legitim párttal lehet számolni.

A kommunistákat leginkább az foglalkoztatta, mi a véleménye a szocialistáknak az OKP átalakulásáról. Az új politikai helyzetben ugyanis döntő jelentőségű momentum lehetett volna egy baloldali összefogás, dűlőre vihetett volna a vajúdó belpolitikát. A baloldali alternatíva kimunkálása helyett azonban az immár posztkommunista–szocialista elment tovább éleződött, a munkásmozgalom két történelmi áramlatát elválasztó szakadék mélysége újra és újra feltárult. Craxi és a szocialista párt vezető csoportja szenvtelenül elzárkózott a kommunisták újfajta politikai szándékai elől. 1989. november 29-én Craxi elnökletével ülést tartott a szocialista párti vezetőség. A referátumáról nyitott formális, monoton vitában többnyire csak egyetértő felszólalások hangzottak el. A főtitkár értékelésében elhangzott az, hogy „a berlini fal leomlásával – az igazat megvallva anélkül, hogy közvetlen összefüggés lenne – sok minden dülöngélni kezdett és krízisbe került [ittthon is] a kommunisták otthonában. A kommunista pártban nagy vita indult be... A főtitkár, mint látható, a központi bizottság többségétől támogatva javaslattal állt elő, ami egy progresszív programatikus párt definíciójában az olasz kommunista párt kommunista ideológián kívüli átalakulásához vezethetne. Ha jól értjük, a párt nevet, arculatot változtatna, és ez már a mai naptól megnyilvánul a Szocialista Internacionálé iránti erős érdeklődésben, az európai szocialista mozgalommal való újbóli szerves összekapcsolódás felé tendálna... Mi kinyilvánítottuk és kinyilvánítjuk érdekeltségünket abban, hogy mind jobban megértsük, mi lesz a dolog végleges értelme.

³³ *L'Unità*, 1990. február 3.

Egyvalami nem meggyőző a számunkra, mégpedig az az idea, hogy ez a konstitucionalista [pártalkotmányozó] folyamat újjá kívánja alapítani a baloldalt. Egy új politikai formációt alapít, újjáalapítja a kommunista pártot, vagy átfesti azt: meglátjuk, miről van szó. Az olasz baloldalt a szocialisták nélkül nem lehet újjáalakítani.”³⁴

Craxi szocialista főtitkár – aki kormányzati pozícióban már évek óta önös hatalmi ambíciójával volt elfoglalva, ennek érdekében a szélsőjobbról sem volt rest szavazatokra spekulálni, és egyik kezdeményezője volt a neofasiszták politikai rehabilitálásának – a szocialista, szociáldemokrata jellegű átalakulást választó, együttműködést ajánló kommunisták elé ütelzáró torlaszokat emelt. Jól látható ez az idézett referátumába csomagolt távolságtartó és elutasító megállapításaiból, melyek szerint „perspektívátlan mind a régi, mind az új kommunizmus”. Mintha Occhetto és az OKP vezetése a régi vagy valaminő új kommunizmus ideológiai fogalomrendszerében értelmezte volna az 1989-es politikai fordulatot.

A kommunista párt évtizedek óta, egész pontosan 1956 óta nyitottan értékelte az olasz és a nemzetközi realitásokat, majd az 1989-es fordulatot is. Bár nem nehézségek nélkül, de döntött ideológiájának, politikai hagyományának felülvizsgálatáról, gyakorlati tevékenységében pedig továbbra is jellemző maradt a pragmatikus progresszív konstruktivitás. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az átalakuló OKP-vel mint az olasz belpolitika fontos tényezőjével számoltak az olasz közéletben és a nemzetközi közvéleményben. Külföldi megfigyelők biztosra vették Occhettoék legközelebbi, 1994-es választási győzelmét. Nem lehetetlen, hogy Craxi – aki sokkal intelligensebb politikus volt annál, hogy ne gondolt volna az OKP-ben zajló folyamatok efféle következményeire – éppen ezért görcsösen ragaszkodott az OSZP autonómiájához, a 15 százaléknál jobb választási eredményt remélő teremtéséhez, hogy megerősítse korábbi kormányzati pozícióját, jobboldali, jobb-közép szövetségeseivel formált politikai hatalmát. Craxi öncélú magatartását szocialista pártbeli liberáldemokrata meggyőződésű társa, Norberto Bobbio úgy jellemezte önéletrészében, mint olyan valakiét, aki „a fal ledőltevel”, a szovjet kommunizmus összeomlása után ahelyett, hogy szocialistaként a kommunistáknak kezét nyújtana, „a folyóparton lesi, miként úszik el előtte ellenségének holtteste”.³⁵

*

³⁴ *Avanti!*, 1989. november 30.

³⁵ Norberto Bobbio: *Autobiografia*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1997. 210. – Bobbio szigorú hasonlata Craxi külpolitikájának néhány elemével is alátámasztható. 1984-ben Budapesten, 1985-ben Moszkvában tárgyalt

Ebben az időpontban az olasz belpolitikában – a korábban tárgyalt Gladio-üggyel összefüggésben, ám más okok következtében is – a válság egyre mélyült. Sokan az egész intézményrendszer átalakításában keresték a kiutat. Fontos szerepet vállalt a folyamatban Francesco Cossiga köztársasági elnök, aki álláspontjaival – többek között a Gladio-ügyében – szembekerült a kereszténydemokrácia prominens politikusaival. Újrjelölését fontolgatva versenyre kelt magával Andreottival is, és a politikai intézmények ostromozásával vélte megalapozni taktikáját. Mint mondta, „csákányütésekkel” segíti elő az intézmények megreformálását. A reformok kérdése a képi beszéden túl konkrét formában is felmerült. A képzeletbeli reformcsomagban a csúcsookról az alacsonyabb szintekhez közeledve fontosabbnál fontosabb problémák sorjázta: a köztársasági elnök, a kormány hatáskörének újrafogalmazása csakúgy, mint a pártok hatalmának („pártokrácia”) megnyirbálása, azaz az intézményi rendszer alapkérdései, amelyekben a döntés a negyvenéves gyakorlat megváltoztatását jelenthette. Tükröződött az országot bénító társadalmi-politikai feszültség, a züllött erkölcsi állapot, a közismert, ám pillanatnyilag még leplezett korrupciós métel.

A politika és a politikusok elvesztették tekintélyüket, a tömegek bizalmatlansága nőttön nőtt; a politikától elfordulók, a nem szavazók akár külön pártot alapíthattak volna. Az 1945 után berendezett első olasz köztársaság megingott, várható volt, hogy szétesik. A kegyelemdőfészt 1992-ben a milánói vizsgálóbírák csoportja („tisza kezek”) adta meg azzal, hogy nekilátott a politikai életet átszövő szabálytalan, korrump, pártfinanszírozási visszaélések feltárásának. A bírák mutatoujja a kereszténydemokrata, a szocialista, a republikánus, a liberális és a szociáldemokrata pártok – a kormánypártok – felső vezetésére irányult. A mozdatul szétzilálta a politikai rendszer tartópilléreinek számító pártokat. A pártrendszer felbomlott, és a bomlási folyamathoz természetesen hozzájárult több elégedetlen, pártjától elforduló vezető mozgolódása, különféle kezdeményezéseik a megújulásra, új pártok alapítására. Jellemző példája ennek egy 1991. január 24-i esemény: Rete (Háló) néven Leoluca Orlando palermói polgármester vezetésével, a város jezsuita rendi pap-

az eurorakétáknak a NATO, illetve a Varsói Szerződés általi telepítését ellenezve, ami pozitív mozzanat az akkori nemzetközi helyzetben, hasonlóképpen az is, hogy közbenjárására szabadult börtönéből a lengyel ellenzéki Michnik és Geremek. Ugyanakkor, amennyiben hinni lehet (s miért ne?) miniszterelnöki külpolitikai tanácsadójának, 2006-ban Itália egyiptomi nagykövetének, Antonio Badininnek, Craxi külpolitikáját alárendelte Reagannal kötött szövetségének, támogatva az amerikai elnököt a „gonosz” elleni küzdelemben. (Vö. A. BADINI: Craxi l’alleato di Reagan contro l’impero del Male. *Corriere della Sera*, 2006. február 1.)

jainak támogatásával maffiaellenes mozgalom szakadt ki a kereszténydemokráciából. A másik érvágást a párton Mario Segni mozgalma végezte el. Mario Segni, az 1960-as évekbeli köztársasági elnök, Antonio Segni fia, a választási rendszer módosítása, a pártfinanszírozás átalakítása ügyében reformkezdeményezéseivel tömegmozgalmat gyűjtött maga köré. Buzgalmát az is motiválta, hogy erkölcsi-politikai kárpótlást szerezzen nevének: Antonio Segni az 1964-es jobboldali puccskísérlet miatt kényszerült lemondani a köztársasági elnökségről. Fiának referendummozgalma tömegeket mozgósított, és eleinte perspektivikus jelenségnek tűnt; a baloldal szimpátiával figyelt rá, de túlzott ambíciói nem kedveztek a mozgalom fejlődésének.

Súlyos csapást jelentett a pártrendszerre az Északi Liga üstökösszerű bevágódása a politikába. 1991. februári kongresszusi határozata alapján országos hatókörű pártként jegyezték be Umberto Bossi alakulatát, amely fellépett nemcsak a pártok uralmával szemben, hanem fellázadt Róma központi hatalma ellen is, és Észak-Itália kiszakításával fenyegette az ország területi integritását.

Az OKP átalakulása beleillett ebbe a jelenségsorozatba. Az új mezben jelentkező vezető baloldali párt az ellenzéki szférából átléphetett a kormányzatiba, miután a „kommunista veszély” megszűnése egycsapásra kormányképesé tette az átvedlő kommunista pártalakzatot. A kormány és az ellenzék erőtere újradefiniálendő rendszerproblematikává vált.

A neofasiszta párt (Movimento Sociale Italiano – MSI) kapcsán, más előjelekkel, hasonló helyzet alakult ki. Az MSI nevet változtatott, felvette az Alleanza Nazionale (Nemzeti Szövetség – AN) elnevezést, és hivatalos közleményekben, majd kongresszusi szentesítésben deklarálta, hogy elfogadja a demokratikus elveket; legitimitását ezek után senki sem vonhatta kétségbe. A pártszerkezet átalakulása teljessé vált.

A Segni referendumkezdeményezéseiből kinövő mozgalommal egyidejűleg izmosodtak a baloldali civil szerveződések. Ezek, a „progresszista” névvel fölszerelve, lényegében az OKP társadalmi bázisán fejtették ki reformszellemű aktivitásukat, és eldöntött ténynek fogták fel a párt átalakulását. Ez akár egyszerű formális aktussá válhatott volna, ha Occhetto ellenzékének nincs akkora ereje. Következésképp a párt belső vitája elhúzódott, számos elvi-eszmei tanulságot, ám zavaros, tumultuózus jeleneteket is produkált.

A párt átalakulásának első felvonásaként és a „bolognai folyamat” folytatásaként 1990. március 7-én kezdte meg munkáját Bolognában az OKP rendkívüli ötnapos kongresszusa. A fórum Occhetto beszámolója alapján 66 százalékos többséggel döntött a párt nevének, külső megjele-

nítésének, szimbólumának és stratégiájának, nemzetközi szerepvállalásának a megváltoztatásáról. A Natta, Tortorella, Ingrao mögött tömörült mérsékelt ellenzék 30,5 százalékot szerzett a kongresszusi küldöttek szavazataiból, míg a radikális ellenzékiek – Armando Cossutta vezetésével – 3,5 százalékot. Az igencsak alacsony mutató nem érzékeltette a radikálisok párton belüli befolyását, később vált láthatóvá, hogy táboruk jóval nagyobb a kongresszusi erőviszonyokban kifejezett arányoknál: sokan csatlakoztak hozzájuk a mérsékeltektől és a párt bázisából.

Az 1990-es kongresszus végeztével az alapszervezetekben, a párt egész szervezetében megvitatták a platformok dokumentumait. A különböző fórumokon megjelentek és aktívan bekapcsolódtak a vitákba a külső független támogatók. Jellemző, hogy átmenetileg a párt elnökeként tevékenykedett Stefano Rodotà, jogász-értelmiségi, független baloldali politikusként ismert közéleti személyiség, parlamenti képviselő. A párt vezetése azt remélte, hogy a külső támogatók és a civil szerveződések segítségével visszanyerheti választótömegeit. A remény ábrándként illant el. A szervezeti megújulás és a civil társadalomban mozgó és aktív tömegekhez fordulás nem bizonyult hatékony választási eszköznek. A párt válsága, majd bomlása után nem lehetett azonnali kedvező fordulatot várni. Természetesebbnek tűnt, hogy a mély, az identitást megmozgató változások a választókat is dezorientálják, és leszállítják a párt politikusainak népszerűségi mutatóit. A párt krízise egyúttal annak az osztálynak a hosszú évek óta tartó válságát is jelentette, amelyből a párt vétetett: a munkásosztály maga is válságba jutott. A gazdasági-szociális szerkezet átalakulásával megváltozott a munkásság összetétele, politizáltságának jellege. A 20. század végének munkásosztálya nem hasonlítható a régi idők, a „lángoló évek” osztályharcainak munkásosztályához. A politikai és politológiai zsargon immár a munkásosztály helyett a „munka világa” kifejezést használta, és ebbe besorolta a középrétegeket, a szolgáltatások dolgozóit, a vállalkozókat, akik között értelmiségi szintű szakemberek („fehérgallérosok”), tulajdonnal rendelkező kisiparosok sereglettek. Ezek az objektíve „munkás”-kategóriák azonban szakképzettségük, vagyoni helyzetük, a munkamegosztásban elfoglalt helyük alapján szociológiailag és morfológiailag, szubjektív tudatukat tekintve politikailag módosították vagy – régies kifejezéssel – „hígították” az eredeti munkásosztály kompakt összetételét. (Olasz szempontból nem mellékes, hogy a munkásosztály szociológiai átalakulása az 1950-es években kezdődött, amikor a sztrájkszervező kommunistákat elbocsátották a gyárakból, s ők műhelyeket nyitottak, vállalkoztak és átvészelték a nehéz időket. Ezek az emberek kisiparosként vagy kereskedőként is val-

lották világnézetüket, mint azelőtt, és politikai kiállásuk példájával sok hívet szereztek pártjuknak a középosztályban.) A szociológiai áttrendeződés a modernizációval kiteljesedett: az ipari munkások száma csökkent, a középosztálybelieké látványosan nőtt. Közben megváltozott a politikai konfrontáció jellege. A munkás–tőkés viszonyt már nem az életre-halálra szóló antagonizmus jellemezte; meghatározó elem lett a tőkés és a munkás egymásra utaltsága, kooperatív kapcsolata. A gazdasági-szociális változások folytán a baloldali munkáspárti politizálásban természetesen megindult a szociáldemokratizálódás. A tendencia, persze, nem volt egyértelmű, hatottak a megcsontosodott nézetek. Az OKP-nek ebben a feltételrendszerben kellett egybeforrasztania eredeti identitását a szociáldemokratizálódással. A pártnak mindemellett alkalmazkodnia kellett a politikai mozgósítás, az információs társadalom új körülményeihez is. Nyilvánvaló nehézségek jelentkeztek: nehezebben jutottak el a párt új üzenetei a választókhoz, miközben dezinformáló üzenetekben nem volt hiány. Ellenkezőleg: a dezinformáció rendszerint informatív értéket képviselt, manipulálta mind a párttagokat, mind a választókat. A voksok áramlását részben a manipulált piaci mechanizmusok szabályozták. A választók nagy tömege nem szentel hosszú időt, kimerítő tanulmányokat döntésének meghozásához, megelégszik a média szűrőjén érkező üzenetekkel, napi tapasztalataival és hangulataival; jobb esetben ezeket egybeveti történelmi látásmódjával, élményeivel és (ha van) önálló politikai értékítéleteivel, melyek alapján kialakítja álláspontját. A politikai frontvonalak kuszáltabbak, bonyolultabbak lettek, mint korábban voltak.

A különböző, plurális irányokban mozgó erők összefogása, szövetséggé kovácsolása meghatározó körülmény Itália többpártrendszerű szervezetében: ki kivel köt(het) szövetséget a választói, majd a parlamenti többség garantálására? Fölsejlett például az OKP menti baloldal és a Segni-féle reformmozgalom civil tömegének szövetsége, de a bomladozó kereszténydemokrácia néhány vezetője szintén tárgyalt Segnival, sőt az Északi Ligával is. Ez utóbbi variáció mint politikai szövetség történelmi-politikai és nemzeti nonszensz lett volna, ahogyan a baloldalon elvetélt a Segniékkal körvonalazott összefogás is. A különböző elképzelések sorra meghíúsultak: vagy az érintettek körében képviselt valaki irreális ambíciókat, vagy a politikai kultúrák eltérései tették azokat lehetetlenné. Segni célja a miniszterelnöki funkció volt, ám ennek betöltésére őt saját politikai (párt)környezete sem tartotta alkalmasnak. A zavarok között említhető, hogy a baloldal vezetési bizonytalansággal küszködött: Occhetto 1992/93 fordulóján nem tudta eldönteni, hogy saját magát

vagy lehetséges szövetségesei közül Carlo Azeglio Ciampi, esetleg Romano Prodi jelölje-e a párt miniszterelnöknek. (Végül Ciampira esett a választása, aki később, 1999-ben köztársasági elnök lett.) A zavaros, nehezen ellenőrizhető helyzetből emelkedett ki azután Silvio Berlusconi mint „mentőangyal”; választási sikere annak volt köszönhető, hogy vállalkozói imázsa, a *self-made man* imponáló gazdagsága megtevesztette a jobboldalon dezorientált szavazókat, akik lelkesen bevették a „lovag”³⁶ antikommunista („kommunistázó”) retorikáját.

Ebben a politikai térben ment végbe az OKP végleges átalakulása. Occhetto a viták kezdeti gomolygásában, 1990. október 10-én sajtótájékoztatón bejelentette a párt új nevét: a Baloldal Demokratikus Pártja (PDS); a párt szimbólumának pedig a következőt javasolta: körkörös világos alapon fent a párt neve, középen nagy lombozatú zöld tölgyfa,³⁷ tövében a régi vörös zászlós és trikoloros, sarló-kalapácsos jelvény. Az új párról szóló nyilatkozata nyomban további vitákat szült, Occhetto támogatói között is. Antonio Bassolino – a Vezetőség tagja, Nápolyban a párt első embere – új platformtervezettel állt elő: bár ez is a megújulás, a reform szellemében született, de Occhettoénál élesebben bírálta az intézményrendszert, és viszonylag nagy erő sorakozott fel mögötte. Bassolino közvetíteni akart az occhettói többség és az ellenzéki álláspontok között. A platformvitákban ugyanis a mérsékelt ellenzék szimpatizánsai közül sokan előnyben részesítették a pártegység gondolatát, maradtak a PDS-ben, bár a pártszakadást már nem tudták megakadályozni. Giorgio Napolitano ezzel egyidejűleg a reformszárny szélső vonalából támogatta a főtitkárt, keményen szembeszállt a radikális baloddallal, sürgette az új párt megalakítását. Pozíciója a párt baloldalán ellenkezést keltett. Ingraóék – utalva a reformista történelmi tradícióra, a „békes belenövés” jobbító tendenciájára – a Napolitano vezette platformot és csoportot a „migliorista” (jobbító) ragadványnévvel illették. A párt baloldali lelkületével megbékélni óhajtó Occhetto és Napolitano között azután a Perzsa-öbölben kirobbant válság miatt az alakuló kongresszuson perpatvar tört ki, amely a nemzetközi orientáció bizonytalanságait

³⁶ Berlusconi a „Munka Lovagja” állami kitüntetés büszke tulajdonosa, amit a „munka világában” többnyire a kivételes teljesítményt nyújtó gazdasági vezetőknek, szervezőknek, menedzsereknek, vállalkozóknak adományoznak.

³⁷ A sajtó „tölgyfának” keresztelte el az új pártot – tekintettel a kor divatjának megfelelően választott jelképre, hiszen nemzetközi dimenziókban is sorra jelentek meg a régi szimbólumokat felváltó különböző virágok, egyéb naturalisztikus jelvények. A PDS-től elkülönülő, a kommunista nevet tovább viselő (Kommunista Újjáalapítás) párt radikális szószólói a „tölgyfa” kapcsán majd azzal élcelődtek, hogy szimbólumuk a motoros fűrészes lesz...

tükrözte. Az 1991. január 20-án kezdődő utolsó OKP- és első PDS-kongresszuson Occhetto ellenezte az olasz katonai kontingens részvételét az öbölháborúban, Napolitano viszont a leghatározottabban egyetértett az ENSZ által támogatott NATO-koalíciós katonai akcióval.

Az 1991-es kongresszuson tovább gyűrűzött a vita a pártról, felépítéséről, az új szervezeti szabályzatról, a követendő irányvonalról, a párt ügyein túlmutatva az olasz bel- és külpolitikáról is. Eközben végül eldőlt a viták kulcskérdése: kik maradnak az új pártban, és kik alakítanak egy másikat. A mérsékelt ellenzék képviselői – „kommunisták módjára”³⁸ – a maradás mellett döntöttek, míg a radikális ellenzék, Cossutta és Garavini vezetésével, megalapította a Kommunista Újjáalakulás Pártját (PRC, röviden RC).³⁹ A Kommunista Újjáalakulás megszületése – a jelző és a vele járó hagyomány maradéktalan vállalása – és a kezdeti 3,5 százalékos párton belüli támogatottsághoz képest szélesebb társadalmi bázisa világítja meg a bekövetkezett szakadás valódi mértékét. Az 1992-es helyhatósági választásokon az RC néhány nagyvárosban jobban szerepelt a PDS-nél;⁴⁰ később stabil 5–6 százalékaival jelentősebb tényezővé vált annál, mintsem azt a pártvezetés occhettói stábja gondolta volna. Az RC és a mérsékelt ellenzék ragaszkodása az OKP politikai örökségéhez tulajdonképpen azt jelezte, hogy az átalakulás bonyolult problémákat hozott felszínre. Arra figyelmeztetett, hogy át kell értékelni az olasz kommunista mozgalom különféle tapasztalatait, mérlegre tenni egy egész történelmi korszakot, s mindennek perspektívájában új módon meghatározni a baloldal jövőjét. Az adott bonyolult szituációban sikertörténetet keresni erőlködés, ám a távlat maga nem mutatta az összeomlás jeleit, hanem új reményeket teremtett, és új, vállalható, eredményekkel is biztató harcokra ösztönzött.

Természetesen nem nevezhető sikernek a pártszakadással előállt megosztottság, a lezáratlan és tisztázatlan, nyugvópontig nem jutó viták gomolyaga, a vezetői csoporton belüli ellentétek elharapózása, a politikai irányokban fellelhető bizonytalansági tényezők egész sora és sok más olyan kérdés, amely a kétféle bomló párt tagságát és szervezeteit megbontotta. A pártszakadás fejleményei tumultuózus filmjelenetek pergésére emlékeztetettek, s a vásznon nem volt látható a „fine” (vége) felirat.

Maga Occhetto az 1991-es kongresszuson újból részletezte a politikai alternatíváról, az intézményrendszer reformjának szükségességéről

hangoztatott érveit, és felrajzolta vízióját az új pártról, amelyet reformátor, laikus, vagyis dezideologizált és különböző platformokat magába foglaló pluralista alakzatként jelenített meg. Szavai a párt egyik részét továbbra sem győzték meg. Felsorolt minősítő jelzői érzékeltették az új pártformáció útkeresését és laza elvi-politikai kereteit. Beszámolóját a többség elfogadta, a kisebbség azonban vitatta és támadta; a külső megfigyelők részéről pedig vegyes fogadtatásban részesült.

A legnagyobb érdeklődéssel Craxi nyilatkozatát várták; ez gunyorosan és lehangolóan elutasító volt. Occhetto beszámolójából Craxi szavá tett több, általa hibásnak tartott tételt. Hibásnak értékelte a nemzetközi koalíció öbölbeli hadjáratának elítélését, jóllehet az álláspontot az olasz alkotmánnyal⁴¹ is indokolhatták. Hibásnak minősítette az alternatíva, az intézményrendszer problémáinak taglalását, mivel szerinte Occhetto elmulasztotta a szocialisták által megjelölt „szocialista mozgalmi egység” fogalmába illeszteni az ide vonatkozó érveit. Craxi ködös formulájával elhatárolta magát a „zavaros alternatívizmustól”.⁴² Kommentárjának sajtórezüméje „elégtelen” osztályzatot adott Occhettónak. A „leosztályozott” kommunista vezető riposztja: de kicsoda tulajdonképpen Craxi, hogy bizonyítványt oszt, osztályoz és buktat? (N. B. Craxi 1991 januárjában nem ült éppen miniszterelnöki székben, ám hazai befolyása és nemzetközi elismertsége a csúcson volt.) A Craxi–Occhetto-párbaj kései klasszikus példája a két párt elmérgesedett viszonyának.

Occhettóra nézve ugyanakkor egyenesen pikáns fordulatot vett a kongresszus epilógusa: az új párt 547 (!) tagú Nemzeti Tanácsa első neki-futásra nem választotta meg első számú vezetőnek az átalakulás fő menedzserét. Occhetto nem kapta meg az új szervezeti szabályzatban meghatározott többséget – részben az urnától kávézás, relaxálás miatt távol maradó 132 tanácstag, részben a 102 ellenszavazat és a 41 tartózkodás miatt. A megválasztásához szükséges 274 „igen” helyett 264-et számoltak. Négy nap múlva megismételték a procedúrát, s akkor 376 voks korrigálta az előzetes balesetet, noha a sok (127) ellenszavazat, a 17 tartózkodás és a négy üres cédula Occhettónak további bonyodalmakat jósolt. (1994. július elsején Massimo D'Alema váltotta őt a főtitkári funkcióban, majd 2001-ben Piero Fassino következett.)

³⁸ Lásd Aldo Tortorella hozzászólását a 20. kongresszuson. *L'Unità*, 1991. február 2.

³⁹ 1993 októberében iratkozott be a pártba Fausto Bertinotti, aki megöröklte Garavinitól a főtitkárságot és a párt, sőt az olasz politika emblematikus figurájává válik. (2006-ban a képviselőház elnökévé választják.)

⁴⁰ Torinóban bő 14 százalékkal az Északi Liga után az RC lett a második párt, a PDS 9,5 százalékkal csak a negyedik; Milánóban az RC 11 százalékot ért el, a PDS 10-et.

⁴¹ Az alkotmány 11. paragrafusa elveti a háborút „mint más népek szabadsága megsértésének és a nemzetközi viszályok megoldásának eszközt”.

⁴² *Vita Italiana. Documenti e informazioni*, 1991/1. 124.

A PDS tehát nagy viharok közepette született, és fejlődésének első szakasza sem volt zavartalan. Szemmel láthatóan zajlott és (talán jelenleg is) zajlik az új kurzus vezetőinek kiválasztási folyamata, de azt is mondhatnánk, hogy az új kurzus nagy étvággyal fogyasztja vezetőgarnitúráját. Az új viszonyok közötti nehezen áttekinthető helyzetekben a vezetők nagyobb megpróbáltatásoknak vannak kitéve, mint régebben. A jelenség nem olasz specialitás, súlyos politikai problémák húzódnak mögötte. A helyzet ugyanakkor az egész olasz politikai rendszer betegsége miatt többszörösen paradox. A változások hallatlanul megviselték a PDS-t (a párt, a szakadás miatt is, az 1992-es választásokon 10 százalékot veszített), mégis kellő tartalékai voltak ahhoz, hogy el nem elhasználódott törzstagsága és alapjaiban meg nem rendített támogatottsága folytán részt vehessen az intézmények munkájában, a kormányzásban. 1992–1994 között Giorgio Napolitanót a képviselőház elnökévé választották; 1993-ban Carlo Azeglio Ciampi kormányában exkommunista politikusok kerültek miniszteri funkciókba; 1996-ban Romano Prodi ügynevezett Olajfa-koalíciójában a PDS az összefogás törzsét adta. Mindezzel a párt az alternatívaképzés döntő tényezőjévé lépett elő. Az 1996-ban és 2006-ban választási győzelmet arató közép-bal koalíció kovászának szerepét a PDS töltötte be: 1996-ban, az RC-vel együtt, 29,7 százalékgig meg sem állva, az eredeti OKP-tömegbázisra emlékeztetett, és még mindig érdemesnek tűnt azon gondolkodni, együtt vagy külön jobb-e a baloldálnak. Hogy mennyire tartós tendenciáról van szó, az más kérdés. Nemigen látni a jövőt. A globális „pénzügyi és piaci fundamentalizmus” (Joseph E. Stiglitz) rendszerének kapitalizmusát, ellentmondásait ellenfelei is vizsgálat tárgyává teszik, terápiájának elveit mostanság kutatják. Meggyőződésem, hogy az olasz baloldali mozgalmak tapasztalatai ebben az értelemben tanulságosak és hasznosak lehetnek.

